

GOSPODARSTVO I PODUZETNIŠTVO U ANTIČKO DOBA - ATENA U RAZDOBLJU DEMOKRACIJE

Dr. sc. Zrinka Erent-Sunko *

UDK: 338(38)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: studeni 2007.

Ovaj rad propituje ekonomsko ponašanje i djelovanje ekonomske logike u antičkoj Ateni koju, ponajviše zbog djelovanja predstavničkih tijela, tj. demokratskog uređenja, najlakše uspoređujemo sa suvremenim državama. Gospodarstvo i poduzetništvo danas su česta tema, no za rješenje problema kojih se ona dotiče rijetko se rješenja pronalaze u povijesti. Mjere koje su državni organi u gospodarstvu proveli (npr. Solonove promjene) i (Ksenofontov) plan gospodarske obnove koji je uključivao i spregu države i poduzetnika u Ateni svojom "začuđujućom modernošću" ne samo da čine povijesni most već, čini se, mogu potvrditi tezu ovog rada da su već tada ljudi razmišljali u skladu s ekonomskim zakonitostima te da je djelovala ekonomska logika u ponašanju ljudi, države i ekonomije u cjelini.

Ključne riječi: gospodarstvo, poljoprivreda, obrt, trgovina, dualna ekonomija, protekcionizam, poduzetništvo, javno-privatno partnerstvo

UVOD

U razmatranjima koja se odnose na gospodarstvo i poduzetništvo i utjecaje koje ono može imati na politička zbivanja (tj. šire društvene tokove) antička Atena u svom demokratskom razdoblju može biti zanimljiv primjer. Naime, društvena kretanja i njihova isprepletenost kao i ovisnost o stanju u gospodarstvu otvaraju pitanje je li već tada djelovala svijest o ekonomskim zakonitostima te, ako jest, na koji način, odnosno je li već u antičko doba djelovala ekonomska logika u ponašanju ljudi, države i ekonomije u cjelini. Nepravедно zanemareno

---

* Dr. sc. Zrinka Erent-Sunko, viša asistentica Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Trg maršala Tita 14

u znanstvenom bavljenju materijalno-duhovnim dosezima Atene¹ ovo polje bavljenja njome baš u ime traženja odgovora na navedeno pitanje zaslužuje pažnju suvremene ekonomske misli.

Vrijedna ostavština grčke, posebice atenske države, suvremenoj ekonomskoj i pravno-političkoj misli (dakako i praksi) jest nužnost vezivanja (i razumijevanja) društvenih promjena za gospodarsku moć odnosno utjecaj političkih struktura na gospodarske tokove, i obratno.² Iako se ističe da u to vrijeme ekonomska znanost kao zasebna disciplina nije postojala,³ tadašnji filozofi, prije svih Platon (427.-347. g. pr. n. e.) i Aristotel (384.-322. g. pr. n. e.) pisali su o privređivanju i ekonomskim fenomenima, iako tek kao o činionicima koji utječu na organizaciju države i oblik vlasti.⁴ Za razliku od njih Ksenofont se (430.-355. g. pr. n. e.) bavi vođenjem domaćinstva te načinima unapređenja atenske privrede. Iako se i on tim temama bavi prije svega imajući u vidu ponovnu izgradnju ugleda i političku prevlast Atene na međunarodnom planu (dakle cilj je i opet politički - atenska hegemonija u grčkom svijetu odnosno njezino uspostavljanje na drugačiji način), njegovi savjeti za rješavanje problema siromaštva te jačanje atenskog gospodarstva nisu beznačajni za iznalaženje odgovora na pitanje koje postavlja ovaj rad.

---

¹ To zanemarivanje vjerojatno je posljedica toga što su, za razliku od dostignuća u matematici ili npr. astronomiji, o odnosima u gospodarstvu pisali filozofi pa "njihova ekonomika", kako piše i Schumpeter, "nije postigla nezavisni status, pa čak ni odvojeno ime". Vidi Schumpeter, J.A., *Povijest ekonomske misli*, Zagreb, 1975., str. 45. Ekonomska analiza, tada samo kao dio filozofskih promišljanja, najčešće o idealnoj državi, ostala je za autora tek "znanstveno iverje grčke ekonomske misli".

² Vidal-Naquet u predgovoru djela koje se bavi starom i novom historiografijom drži, uz još neke navedene osobe (npr. Finleyja), da u grčkom gradu politička struktura oblikuje i zasniva ekonomsku tako što je uključuje ili isključuje. Primjer su robovi i trgovci koji nisu Atenjani, već "ono drugdje demokracije, drugost koja je čini mogućom". Vidi Vidal-Naquet, P., *Grčka demokracija u historiji*, Beograd, 1990., str. 12.

³ Tako Vranjican, S., *Politička ekonomija*, Zagreb, 2005., str. 22, te Heršak, E., *Drevne seobe, prapovijest i stari vijek*, Zagreb, 2005. Valja navesti da se nepostojanje ekonomske znanosti, kako je to naglasio Vranjican, odnosi na njezino nepostojanje kao zasebne discipline, a ne općenito.

⁴ Dakako da ni djela drugih filozofa (npr. Tukidida) ne možemo za ovu temu smatrati beznačajnim. Prilike u društvu i društveno okruženje nužno podrazumijevaju bavljenje privređivanjem i određenim stupnjem materijalnog razvoja ili ga barem otkrivaju. Osim toga, mnoga od tih djela, iako posve nerelevantna za ekonomsku analizu, svoj utjecaj na ekonomsku misao izvršila su posredno.

A. STAJALIŠTE O EKONOMSKIM PITANJIMA U ANTIČKOJ GRČKOJ

Stajališta koja su u traženju najboljeg i najpravednijeg društvenog uređenja iznosili navedeni grčki filozofi u ovom su nam slučaju manje važni no činjenica da su nastali u vrijeme (filozofi djeluju u vrijeme u kojem Atena nije više na vrhuncu, Periklo je strateg do 429. g. pr. n. e., 404. g. pr. n. e. Atena je poražena u Peloponeškom ratu, a 338. g. pr. n. e. u bitci kod Heroneje) u kojem su trgovina i obrt već zauzeli značajno mjesto u razvoju atenskog gospodarstva, dok se poljoprivredom još uvijek bavio najveći broj atenskog stanovništva. Unatoč razvoju trgovine i obrta koji je utjecao na uspostavljanje demokratskog uređenja u Ateni, ili baš zbog njega, neki će filozofi (protivnici demokracije) zagovarati razvoj i zaštitu poljoprivrede te biti protivni ili barem nepovjerljivi prema obrtu, trgovini i novčarstvu, dok će se drugi zalagati baš za razvoj tih djelatnosti. Njihova opredjeljenja potvrđuju pretpostavku o postojanju dvaju privrednih sektora i dviju interesnih grupa.

Za Platona je podjela rada prirodno stanje što se odražava i opravdava vlast u državi. U polisu se događa prirodna podjela rada i polis je pravedan baš stoga što svatko obavlja svoj posao.⁵ Poznato je Platonovo negativno stajalište prema privatnom vlasništvu⁶ (koje može imati samo treći stalež) kao i prema obrtu kojim se uopće ne smiju baviti Atenjani.⁷ Sva gospodarska i negospodarska djelatnost treba biti uređena zakonima, a među njima Platon posebno mjesto daje tzv. zemljoradničkim zakonima čime otkriva važnost poljoprivrede kao glavne i nužne privredne djelatnosti, dok trgovinu na malo radi novčane dobiti zabranjuje.⁸ Uvoz radi ratnih potreba opravdan je, no pri tome treba paziti i na izvoz, o čemu imaju biti doneseni zakoni.⁹ Unatoč tome što je svoja stajališta u kasnijoj fazi ublažio, Platonov je rad, a time su i stajališta koja se odnose na privređivanje i gospodarstvo, daleko od mogućeg. Stoga nam je bliska tvrdnja da je "njegov bijeg u virtualnu sferu vjerojatno reakcija na devijacije realnog života - negativne gospodarske i političke procese društva u kojem je živio".¹⁰

⁵ Vidi Platon, *Država*, druga knjiga, Zagreb, 2001.

⁶ Kasnije je ublažio i promijenio stajališta u *Zakonima*.

⁷ Vidi Platon, *Zakoni*, Zagreb, 1957., VIII. knjiga, 12., str. 260. Ta se zabrana odnosi i na atenske robove.

⁸ *Ibid.*, str. 261.

⁹ *Ibid.*, str. 261.

¹⁰ Cit. S. Vranjican. *Op. cit.* u bilj. 3, str. 22. Autor također navodi da se iz pisanih izvora o gospodarskim prilikama starog vijeka može zaključiti da su sustavi privređivanja u različitim robovlasničkim društvima bili različiti.

Za razliku od Platona, za njegova učenika Aristotela možemo reći da je realniji ne samo u poimanju društva već i u sagledavanju ekonomskih pitanja (Aristotel je kritizirao Platonovo idealističko shvaćanje svijeta). U nasljeđe je ekonomskoj znanosti ostavio *Nikomahovu etiku* te *Politiku*. On nije protivnik privatnog vlasništva, a u svom radu uviđa i važnost analize nekih ekonomskih fenomena, pa se bavi i pitanjem razmjene robe¹¹ kao i uloge novca. Aristotel razlikuje dva načina stjecanja dobara - prirodan i neprirodan. Ako ne služi razmjeni upotrebnih vrijednosti, već zaradi, trgovina je neprirodan način stjecanja dobara. Novac je nenaravna zamjena robe.¹² Iako Aristotel shvaća njegovu funkciju, još ga uvijek poima kroz naturalnu privredu. Umijeće stjecanja i bogatstvo koji su prema naravi pripadaju umijeću gospodarstva.¹³ Aristotel o imovini promišlja kao o "oruđu koje služi životu"¹⁴ te povezujući imovinu s državnim uređenjem navodi Solona kao uzor: "Stoga da izjednačenost imovine ima nekakvog utjecaja na građansku zajednicu, čini se kako su spoznali i neki od starih kao što je npr. Solon ozakonio..."¹⁵

Iako su Platonova i Aristotelova djela nesporno neizbježna u radovima koji se odnose na državu i pravo staroga vijeka, čini nam se da se uz spomen njihovih imena neopravdano zaboravljaju Ksenofontove zasluge, posebice kod radova bliskih temi ovog rada. Ako se Ksenofontovo djelo i spomene u kontekstu zasluga u povijesti ekonomske znanosti, ono uglavnom završi na *Memorabilia* te *Oeconomicus* i citiranju razgovora Sokrata i Izomaha o vođenju domaćinstva i kvalitetama koje bi trebao imati onaj koji upravlja kućanstvom. Iako se upravljanje domaćinstvom zapravo odnosi na upravljanje državom (što se vidi već na samom početku iz razgovora Sokrata i Kritobula), pa nas Ksenofontovi savjeti o stjecanju, očuvanju i korištenju dobara u domaćinstvu zapravo uvode u nužnost poznavanja ekonomije jedne države za njezino uspješno vođenje, mi ćemo u ovom radu istaknuti jedno manje poznato, ali nikako manje važno djelo. Naime, pred sam kraj života Ksenofont je napisao djelo u kojem uz svoja viđenja daje i savjete za unapređenje atenskog gospodarstva. Taj ekonomski spis poznat pod nazivom Πόροι η περι προσόδων, u prijevodu *Načini i sredstva*

---

¹¹ Vidi Aristotel, *Politika*, Zagreb, 1992., 1257a, str.15.

¹² Ibid., 1256b, str. 14, 15.

¹³ Ibid., 1257b, str. 17.

¹⁴ Ibid., 1253b, str. 6.

¹⁵ Ibid., 1266b, str. 43.

ili *Prihodi ili o dohocima*,¹⁶ nudi zanimljiva rješenja¹⁷ za atensko gospodarstvo (i dotiče se poduzetništva) kako bi Atena ponovo uspostavila svoju prevlast, no taj put bez političkog i ekonomskog pritiska na "saveznike". Iako relativno kratak, taj spis predstavlja strategiju gospodarskog razvoja¹⁸ u antičkom razdoblju i na primjeru države koja je, što nije naodmet dodati, ostala primjer praktične demokracije.¹⁹

B. TRADICIONALNO (POLJOPRIVREDNO) GOSPODARSTVO U ATENI DO SOLONA I DUALNA EKONOMIJA

Osnova vlasti prije Solona bila je eupatridska, dok su druge dvije skupine u društvu, podijeljenom prema zanimanjima na geomore ili zemljoradnike i demiurge ili obrtnike, bile bez prava na sudjelovanje u vlasti. Ta je podjela naglašavala razlike u društvu koje je (još) u hijerarhiji plemenskog odlučivanja trebalo poštovati. U uvjetima u kojima trgovina, novčarstvo i pomorstvo još nisu razvijene gospodarske grane mogućnost zadržavanja ratnih zarobljenika kao robova pružit će i mogućnost stjecanja dodatnih dobara, tj. bogaćenja. Dakako, veći broj robova značit će i veću mogućnost stjecanja bogatstava i više ulaganja u neproizvođačka zanimanja, što je Solon ocijenio negativnim. Njegove se političke promjene zasnivaju na sveobuhvatnom zadiranju u područje gospodarstva.

Za stanovništvo Atike poljoprivreda je bila najvažnije zanimanje²⁰ i u samim počecima (ahajsko razdoblje, kraj 11. do 8. st.pr.n.e.) ona zbog nuž-

¹⁶ Z. Baletić preveo je taj naziv kao *Načini i sredstva*, a ima i drugih prijevoda jer riječ $\pi\acute{o}\rho\omicron\varsigma$ može značiti i sredstvo i dohodak.

¹⁷ Plan se često kritizirao, što se navodi i u predgovoru Ksenofontove *Grčke povijesti*, Zagreb, 2001., str. 10.

¹⁸ Tako vidi tekst i prijevod: Baletić, Z., Ksenofont: *Načini i sredstva*, Jedna antička strategija gospodarskog razvoja, u: *Hrvatska gospodarska revija*, XLV, br. 10., Zagreb, 1996., str. 1311-1319.

¹⁹ Ne treba pri tome zaboraviti da je Ksenofont, iako Atenjanin, bio iz aristokratske obitelji sklone Sparti te da se sam priključio spartanskoj vojsci, pa se čak s kraljem Agesilejem i borio protiv Atene 394.g.pr.n.e.

²⁰ Prve države na prostoru zapadno od prednje Azije nastale su puno kasnije nego u Mezopotamiji, tj. "tek" u 2. tisućljeću pr. n. e., jer škrta zemlja i nepovoljni uvjeti proizvodnje zbog manjkavih izvora za život nužnih proizvoda nisu trajnije zadržavali stanovništvo na tom prostoru. Bolja proizvodnja, odnosno viši stupanj proizvodnje pružit će uvjete za trajno naseljivanje.

nosti ispomaganja ima oblik zajedničkog rada. Naime, zahtjevno tlo iziskuje krčenje, uobličavanje u terase te navodnjavanje. Zanimljivo je napomenuti da je Lorković ocijenio tadašnje stanje u gospodarstvu kao primitivno zbog toga što “obrotnosti nema još nikakve, trgovine malo, i ta se kreće tromo”.²¹ Iako se, uz poljoprivredu, stanovništvo na tom prostoru u manjem broju bavilo i obrtom, on je u začecima. Poljoprivreda se zbog kršnog i suhog tla zasniva na vinarstvu i maslinarstvu, a zbog manjka nekih proizvoda, npr. žitarica, ili obilja drugih (npr. vino, kamen, glina) u razvitku je trgovina. Grci su hvalili i poštovali one koji ih hrane (seljake) više no trgovce (koji su uglavnom bili stranci) te su ih uspoređivali s vojnicima. Zemlja i ono što ona daje potiče na obranu od neprijatelja.²² Usporedivši ratarstvo s vojnom vještinom Ksenofont je ustvrdio da se i na neprijatelja ide s ljudima kao što se njima i zemlja obrađuje.²³ Takva usporedba proizlazi iz vojnog ustrojstva koje ovisi o pripadnosti određenom razredu (prema prirodi sa zemlje) odnosno moći naoružanja, pa se za konjanike biraju građani iz prvih dvaju razreda, teško naoružani su zeugiti, a thetes su lako naoružani vojnici pješaci, veslači i dr. Sva ostala umijeća, tj. obrti, prema Ksenofontu ovise o razvijenosti ratarstva, ono je njihova majka i hraniteljica, S neobrađenom, tj. pustom zemljom, navodi *Oeconomicus*, zamiru sva umijeća (obrti) i na kopnu i na moru.²⁴

Ipak, rat i pljačka bili su još stalna i vjerojatno najunosnija privredna aktivnost.²⁵

Utvrđenje polisa²⁶ uz razvijeniju poljoprivredu i mirniji suživot plemena činili su imovinu trajnijom i sigurnijom do te mjere da je ona postala mjerilo vrijednosti. Potomci će naslijediti ime predaka, njihove zasluge i njihovu imovinu i istaknuti se kao aristoi ili eupatrides, tj. oni dobroga roda. Poljoprivreda je pak ostala najznačajnija djelatnost Atenjana unatoč jačanju trgovine, koja još ni početkom 5. st. pr. n. e. nije bila na takvom stupnju da može ugroziti Korint. No u tom jačanju ona će utjecati na pomorstvo²⁷ i brodogradnju razvoj kojih je

²¹ Vidi Lorković, B., Politička ekonomija, prema predavanjima Blaža Lorkovića zabilježio Josip Šilović, Zagreb, 1995., str. 69.

²² Tako Xenophon, *Oeconomicus*, V, trans. Marchant, E. C., Todd, O. J., Cambridge, Massachusetts, London, 2002., 9., str. 403.

²³ *Ibid.*, 14-16, str. 405.

²⁴ *Ibid.*, 17, str. 405.

²⁵ Pljačkaški su pohodi od 8. st. pr. n. e. osnova stvaranja novih naseobina-kolonija.

²⁶ U početku trgovište i svetište, Atena je tijekom 8. st. pr. n. e. postala grad-država.

²⁷ Razvoj pomorstva i kolonizacije već je prije potaknula i kolonizacija. Ali, taj utjecaj

potaknula perzijska opasnost. Trgovina koja se odvijala morem te razvoj pomorstva i brodogradnje dali su mogućnost zapošljavanja osiromašenim seljacima i svim onima koji su živjeli od iznajmljivanja svoga rada, a taj dio stanovništva najbrojniji je dio atenskog društva. More kao prirodno bogatstvo neminovno je Atenjanima otvorilo vrata, oni su na neki način bili njime određeni i toliko različiti od Sparte. Koliko je atenska moć počivala na moru i mogućnosti da se preko njega otisne, pribavi hranu, trguje, ratuje, toliko je spartanska moć počivala na kopnenom položaju i vojnoj organizaciji. U nemogućnosti komunikacije morskim putem, dakle trgovinom, leži siromaštvo i ratobornost spartanske kulture. Čini se da su Perzijanci na neki način učinili uslugu Ateni izazvavši svojim nasrtajima razvoj njezine brodogradnje i pomorstva. Uz plan izvoza i uvoza otvorena su vrata i razvoju trgovine.

Promatrajući poljoprivredu i sitni obrt s jedne strane te uvjete kojima je stvoren ekonomski poticaj privređivanju, tj. razvoj trgovine, pomorstva i brodogradnje, u Ateni s druge, kao i mogućnosti zapošljavanja koje taj sektor daje siromašnom seljaku ili onome koji je na bilo koji način ostao bez zemlje (migracije selo-grad!), čini se da već ovdje možemo uočiti model koji britanski ekonomist Arthur Lewis²⁸ opisuje kod tzv. dualnih ekonomija karakterističnih za početne faze ekonomskog razvoja. Naime, Lewisov model bavi se razvojem politikom primjerenom zemljama na početku njihova razvoja pri čemu se u ranoj fazi razvoja gospodarstva nerazvijena zemlja oslanja na dva sektora - tradicionalni i kapitalistički (industrijski). Tradicionalni sektor je poljoprivre-

---

možemo pratiti i u suprotnom smjeru. Naime, Atena je, kako navode neki autori, razvila pomorstvo i neke pravne institute vezane uz njega (npr. zajam) da bi financirala "long distance trade". Ta se trgovina u prvom redu odnosila na žitarice i o njoj je Atena bila ovisna ne samo ekonomski već i politički. Vidi Hornblower, S., Spawforth, A. (ed.), *The Oxford Companion to Classical Civilization*, Oxford, New York, 1998., str. 730.

²⁸ Lewis, William Arthur (1915.-1991.) bio je sveučilišni profesor u Manchesteru, savjetnik UN-a za ekonomski razvoj i druge gospodarske probleme Azije i Afrike te dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju 1979. za istraživanje potreba i siromaštva u svijetu te traženje humanitarnih rješenja za izlaz iz nedovoljne ekonomske razvijenosti. Značajnija su mu djela *Overhead Coasts*, 1949., *The Theory of Economic Growth*, 1955., *The Evolution of the International Economic Order*, 1977. Model nezaposlenosti uveo je 1955. uz nadopunu J. C. H. Fei i G. Ranis pa se naziva Lewis-Fei-Ranisov model. Taj se model odnosi na dualnu ili dvosektorsku ekonomiju (industrija i poljoprivreda) i analizira kretanja rada između njih. Iako se model temelji na pretpostavkama koje nisu realne, ipak je pridonio isticanju problema selo-grad te problema transfera rada iz seoskog u industrijski sektor.

dni, seoski, u njemu radi većina stanovnika koja proizvodi uglavnom za svoje potrebe, dok kapitalistički odnosno industrijski sektor koristi reprodukcijски kapital, a proizvodnost mu je veća zbog korištenja tehnologije. U drugom sektoru koristi se rad radnika uz veće nadnice te proizvodi za tržište proizvode cijena kojih donosi profit. Veze među tim sektorima su slabe, osim ljudskog faktora koji dolazi iz tradicionalnog sektora i prelazi u industrijski. Po Lewisu, smisao razvoja u dualističkom modelu je taj da tradicionalni sektor tijekom određenog vremena prepušta proizvodnju kapitalističkom. Iako taj Nobelovom nagradom nagrađeni ekonomist nije svoju dvosektorsku teoriju primijenio na primjeru starog vijeka, neke su sličnosti odmah uočljive. To su pretežno seosko stanovništvo, proizvodnja uglavnom za vlastite potrebe, prelazak osiromašenog seljaštva u gradove te zapošljavanje u "gradskoj industriji" (npr. brodogradnja, proizvodnja oružja). Lewisov model, koji su poslije razvili J.C.H. Fei i G. Ranis, temeljio se na pretpostavkama koje za svoje vrijeme nisu bile realne²⁹ (pa otuda i njegove kritike). No, nedostaci njegova modela ne umanjuju bar djelomičnu njegovu primjenjivost³⁰ na slučaj Atene. Dovoljno je da nam dualna ili dvosektorska ekonomija otkriva prirodu odnosa između onih koji imaju koristi od poljoprivrednog sektora - aristoī (i zadržavanja dotadašnjeg uređenja) i onih koji su, osiromašeni, nužno upućeni na zapošljavanje u gradu. Ako bi nam se Lewisova podjela na tradicionalni i industrijski ili komercijalni sektor činila presuvremenim modelom za primjer Atene, treba znati da je bilo autora koji su (pretjerano) razdoblje od 5. st. u Atenu čak nazivali kapitalizmom pa i onih koji spominju da je Atenu u taj kapitalizam uveo industrijski razvoj.³¹

Lewisov nam je model koristan i kao objašnjenje previranja u atenskoj privredi zbog razvoja poduzetničkog sektora.

Početak razvoja prekomorske trgovine, pomorstva i brodogradnje na istoj su se strani (nezadovoljni) zajedno našli trgovci, obrtnici, brodograditelji, novčari, ali i teti - najamni radnici, mornari, siromašni seljaci i sirotinja, no svatko je

---

²⁹ Vidi više Cypher, J. M., Dietz, J. L., *The process of Economic Development*, London, New York, 2005., str. 148.

³⁰ Danas se problem dualne ekonomije promatra i u odnosu prema trgovačkoj politici. Pa, iako se u nekim ogledima ističe da nema točne definicije dualne ekonomije, naglašava se i da je to jedna od onih u kojoj na jednoj strani imamo "moderni" sektor, a na drugoj ostatak ekonomije. Tako npr. Krugman, P. R., Obstfeld, M., *International Economics*, Boston, San Francisco, New York, 2003., str. 263.

³¹ Njih spominju Struve i Kalistov. Vidi Struve, V. V., Kalistov, D. P., *Stara Grčka*, Sarajevo, 1959., str. 242.

od njih nezadovoljan društvenim uređenjem iz svojih razloga - novoobogaćeni Atenjani jer vlast imaju samo eupatridi (od kojih su mnogi također osiromašili odnosno slabijeg su imovinskog stanja od npr. trgovaca), a atički seljak jer je bespoštednu utrku u trgovini i proizvodnji gubio te zbog velikih zakupnina (od prinosa koji su često bili mali kao zakupnina vlasnicima se davalo 6-8%) i zajmova padao u dužničko ropstvo. Rješenje društvene krize dao je 595./4. god. pr. n. e. Solon koji je, iako eupatrid, i sam živio od trgovine pa je mogao razumjeti potrebe i želje novoobogaćenog sloja. No njegove mjere usmjerene na jačanje tradicionalnog (poljoprivrednog) sektora imale su itekako političkog smisla. Očito je da je pri tome ostao svjestan cjelokupne gospodarske situacije i kao pjesnik zadržao senzibilitet za ljude³² od kojih su mnogi pali u dužničko ropstvo. Neki bi autori raspravljajući o vlasništvu nazvali Solonovo vrijeme tranzicijskim,³³ dok za druge on može biti političar s demokratskim senzibilitetom koji je spoznao opasnost od masovnog nezadovoljstva. No, bez obzira na gledišta ili prigovore koje je trpjela njegova politika (već tada su se pojavile glasine da je namjeru stresanja tereta iznio svojim prijateljima i tako im omogućio bogaćenje³⁴), ona je ipak u izvjesnom smislu i socijalna.³⁵

Atensko društvo koje je živjelo po običajima i poštovalo navade predaka, unatoč prodornom upinjanju novog sloja koje se zasnivalo na gospodarskim uspjesima i moći, nije još bilo spremno za revolucionarne promjene, što je Solon na vrijeme i pravilno uočio. Ali to ne znači da su Solonove reforme zapriječile daljnji razvoj poduzetništva, već naprotiv. Učinivši njegov razvoj ovisnim o državnim odredbama, usmjerile su ga pravcem koji daje mogućnosti. Trgovina, obrt, pomorstvo i brodogradnja te bankarstvo označili su novo vrijeme i velikim dijelom odredili novo društveno uređenje.

---

³² Čini se da su "ekonomska učinkovitost i socijalna pravda i na početku ovog stoljeća ostale dva razdvojena svijeta". Cit. Dujšin, U. Vidi Dujšin, U., Pogled u svijet, "Znanstvenici i biznismeni", Zagreb, 2007., str. 140.

³³ Vidi Guirand, P., *La propriété foncière en Grèce*, Paris, 1893., str. 46-63.

³⁴ Vidi Aristotel, *Ustav atenski*, Zagreb, 1948., str.15.

³⁵ Tako i Kurtović zbog ukidanja dužničkog ropstva i zabrane osobnog jamstva naziva društvo od Solona do 4. st. pr. n. e. socijalnim (i socijalističkim). Vidi Kurtović, Š., *Raspuštanje parlamenta, neposredna demokracija i njene zlouporabe*, Zbornik PF, 51 (2), 307-329, Zagreb, 2001., str. 328.

C. PODUZETNIŠTVO STRANACA - METEKA

Polis je kao prostorna, krvna, moralna, duhovna, ali i gospodarska zajednica u 7. st. pr. n. e. ponajviše zbog trgovine mogao privući i strance - meteke koji su se njome bavili vrlo uspješno. Često se radilo ne samo o trgovini na malo i veliko već i o uvozu i trgovinskom posredovanju. Uz trgovinu stranci su se bavili i građevinskim poduzetništvom (npr. graditelj Pireja Hipodam iz Mileta) te obrtom, kao što je npr. prerada kože, tkanje, lončarstvo i obrada metala za koju neki tvrde da su u njoj stranci čak držali monopol.³⁶ Platon i Aristotel su kao ljudi svoga vremena vjerojatno ne samo izrazili svoje negativno stajalište prema zaradi u trgovini, novčarskim poslovima i kamatama već i stajalište svih Atenjana kojih se nadmoć gradila stoljećima. Dakle, stranci na takvim poslovima nisu slučajnost. Dolazak u Atenu za strance je pak značio i mogućnost da u gospodarskom centru nađu tržište i mogućnost da se u njoj sklone od opasnosti koje su zbog političkih prevrata na njih vrebale u mjestima iz kojih su došli. Od osobite je važnosti da su "bankarski poslovi", tj. novčarstvo, koje se - čini se - pojavilo u 5. st. pr. n. e., većinom bili u rukama meteka, tj. stranaca.³⁷ U početku se vjerojatno radilo samo o pohrani novca i beskamatnim zajmovima, dok se posudba novca uz kamate javlja kasnije kad je, kako neki kažu, "rast privrednih djelatnosti uvjetovao potrebu za investicijama".³⁸ Odgovor na pitanje zbog čega su Atenjani prepustili bankarske poslove i zaradu na kamatama strancima leži u činjenici da ni kamate, ni zarada radi nje same nisu dio općegrčke osobnosti baš kao ni bilo koji plaćeni rad uz kojeg se ne mogu razvijati vrline. To potvrđuju i Platonovo negativno stajalište prema bogaćenju i kamatama te Aristotelovo viđenje novca kao nečega što nije po prirodi te izjednačivanje kamata s lihvaranjem. Vjerojatno je da država u početku nije ograničavala kamate, a one su iznosile 10% (ako su bile povoljne), 12% te 20% i više kod lihvara.³⁹

Atenski su "bankari" radili individualno pa se posebno ističe da nema dokaza o bankarskom sustavu kakav je postojao npr. u Egiptu.⁴⁰ Iako su mnogi stranci

³⁶ Tako Flacelière, R., Grčka u doba Perikla, Zagreb, 1959., str. 51. Autor u prilog tvrdnji spominje Sirakužanina Kefala kojeg spominje Platon u *Državi* kao upravitelja jedne atenske radionice oružja.

³⁷ Vidi djelo u bilj. 27, str. 110. Autori navode da su od 4. st. pr. n. e. poznata imena dvadesetorice bankara.

³⁸ Cit. Flacelière, R. Vidi Flacelière, R., op.cit. u bilj. 36, str. 133-134.

³⁹ Ibid., str. 134.

⁴⁰ Tako Hornblower, S., Spawforth, A., op. cit. u bilj. 27, str. 111.

bili liječnici (npr. Hipokrat), govornici (Lizija) ili umjetnici (npr. Polignot) pa je njihov rad utkan u sjaj Atene, značajniji je njihov doprinos atenskoj ekonomskoj moći u poduzetništvu kojeg su bili nositelji. Činjenica da kao stranci nisu mogli biti članovi Skupštine odnosno sudjelovati u radu organa vlasti i gubiti vrijeme na sudjelovanju u radu buleuta i helijasta pridonijela je da privređivanju pristupe s dodatnim elanom pa su često bili vrlo bogati, što je moglo omogućiti dobro školovanje njihovim sinovima i otvoriti im mnoga vrata. Poznato je da se krug ljudi kojima se okružio Periklo (biran za stratega od 443. do 429. g. pr. n. e.) velikim dijelom sastojao od uglednih i poznatih stranaca. Ne treba nikako smetnuti s uma da Atena za razliku od Sparte, unatoč svojoj otvorenosti prema strancima⁴¹ koji su imali obvezu plaćanja posebnog poreza - metoikona te služenja vojske, nije zbog "stranih ulaganja" dopuštala strancima mogućnost stjecanja nekretnina, već je ograničila vlasništvo meteka na kuću i okućnicu. Takvo ograničenje razumljivo je ako se uzme u obzir da je u vrijeme Perikla u Ateni bilo 40 000 Atenjana⁴² (ukupno oko 300 000 stanovnika) te da je ondje boravilo oko 20 000 stranaca.⁴³ Baš zbog njihova broja čine se vjerojatnima navodi prema kojima trgovci-stranci u 4. st. pr. n. e. nisu bili diskriminirani (iako su u to vrijeme Atenjani mnogim mjerama nastojali održati gospodarsku moć kako bi kompenzirali gubitak vojne moći).⁴⁴

---

⁴¹ Neki autori naglašavaju da je Platon tražio da se ograniče djelatnosti stranaca, dok se Ksenofont zalagao za olakšice strancima. Vidi Flacelière, R., op. cit. u bilj. 36, str. 53.

⁴² Misli se na slobodne, punoljetne muškarce.

⁴³ Te podatke navodi Šprajc, I., *Pravni položaj stranaca u starom vijeku, Vladavina prava*, god. I, br. 4.-5.-6., Zagreb, 1997., str. 26. Tako i Flacelière, R., op. cit. u bilj. 36, str. 61.

⁴⁴ Tako Hornblower, S., Spawforth, A., op. cit. u bilj. 27, str. 730.

D. SOLONOVE REFORME - JAČANJE TRADICIONALNOG SEKTORA⁴⁵ I AGRARNI PROTEKCIONIZAM

Pravilno uočivši slabosti atenskog gospodarstva,⁴⁶ od kojih je jedna i nemogućnost natjecanja atenskih proizvoda s jeftinim uvoznim proizvodima s Istoka, Solon je politička prava učinio ovisnim o prirodu sa zemlje dajući tako primat onima koji su najviše proizvodili⁴⁷ i nastojeći na taj način potaknuti ulaganje u poljoprivredu. Osim toga, iako sam i nije bio poljoprivrednik, krenuo je od rješavanja problema ljudi koji su činili većinu stanovništva (70-80% tadašnjeg stanovništva je poljoprivredno) i koji su proizvodili ono što je škrtta zemlja teško i malo davala - hranu.⁴⁸ Većinom su najviše proizvodili oni koji su imali najviše zemlje, no nije zanemariva ni uloga sitnih proizvođača. Za razumijevanje tadašnjih prilika u poljoprivredi i gospodarstvu posebice je značajna činjenica da je vrijednost uvoza pšenice nadmašivala izvoz proizvoda koje je Atena mogla ponuditi, a to su masline, vino i smokve.⁴⁹ Ulaganjem u poljoprivredu narasla je vrijednost zemlje i za neko je vrijeme zaustavljen rast trgovine i novčarstva (!). Potonje treba promatrati kroz prizmu atenskog, ali i drugog tržišta koje se ne može uspoređivati s npr. tržištem u mnogo kasnijem kapitalističkom društvu. Naglašavajući da je jedino tržište u to vrijeme postojalo za urbanu elitu, neki navode da se tržišna ekonomija, koju poznajemo u kapitalističkom društvu,

---

⁴⁵ Zanimljivo je viđenje Landesa, D. S., u djelu: *Bogatstvo i siromaštvo naroda*, Zagreb, 2003., u kojem se autor bavi razlozima zbog kojih su neke zemlje bogate, a neke siromašne krećući od starih Grka i njihove demokracije.

⁴⁶ Pojam za "ekonomiju" u današnjem značenju prema Finleyjevju mišljenju nije postojao, iako su se Grci, kao i Rimljani, bavili mnogim gospodarskim aktivnostima. Vidi Finley, M., *Politics in the ancient world*, Cambridge, 1991., str. 21. Pojam οικονομικός kod Ksenofonta pak, podrazumijevao je, kako navodi isti autor, "široku lepezu kreposti i djelotvornosti" u odnosu na "dobar život", pravilno trošenje bogatstva, odgoj i uzdržavanje robova, odgoj žena i ženske vrline, gospodarenje zemljom itd.

⁴⁷ Drugačije stajalište zauzeo je Z. Baletić prema kojem Solon ne samo da je isticao važnost trgovine već ju je stavio na prvo mjesto (ispred poljoprivrede, obrta, prosvjete, proroštva i medicine). Vidi Baletić, Z., op. cit. u bilj. 18, str. 1312.

⁴⁸ Ne treba zaboraviti da je 80% helenskog prostora gorje.

⁴⁹ Od nabrojanih proizvoda najvažnije su masline, koje su odlazile do Crnog mora pa su Grci oružjem čuvali rutu kojom bi one do tamo trebale stići. Drugi najvažniji izvozni proizvod bilo je vino, o čemu govore mnogi dokumenti, kako tvrdi i Chamoux, F., *Hellenistic Civilization*, Malden, Oxford, Melbourne, Berlin, 2003., str. 311. Uz te poljoprivredne proizvode Atena izvozi i lončariju.

nije odnosila na seosko stanovništvo kao ni na antički Mediteran.⁵⁰ Pa ipak, razmjena je već postojala tisućama godina i kao takva i u Ateni stvarala novi sloj stanovništva, onaj kojeg je posao i način života nužno vezan za grad bez obzira živi li ondje ili onamo povremeno dolazi.

Prema prirodu sa zemljišta slobodni su stanovnici podijeljeni na pentakosiomedimne, tj. one koji proizvode preko 500 medimni žita, ulja ili vina, hipeis koji imaju prirod veći od 300 medimni, zeugite koji imaju prirod više od 200 medimni i tetes koji imaju manje od 200 medimni priroda ili ga uopće nemaju. Prema tom prirodu ovisilo je sudjelovanje u organima vlasti i služenje vojske, a ne, kao što je bilo do tada, o veličini zemljišta odnosno pripadnosti eupatridima.

Za gospodarstvo Atene velik je učinak imala devalvacija izvršena za Solona (eginski talant od 36 kg zamijenjen je eubejskim od 26,2 kg) koja je uz ukinuće hipoteke pomogla siromašnom stanovništvu. Poništenje dugova⁵¹ koje je izvršio Solon snažno se odrazilo na gospodarstvo i bilo mu poticajna injekcija za izgradnju platforme demokratske organizacije. Poništenje dugova Musić naziva trgovačko-političkom mjerom budući da se “po njoj u trgovini Atena odbila od zavidnih i neprijateljskih susjednih gradova EGINE i Megare” te “otvorila svojoj trgovini put u halkidske i korintske kolonije u Italiji i na Siciliji”.⁵² Čini se da je Solon, ako se priklonimo tom stajalištu, iako je učinio politička prava

---

⁵⁰ Tako Oslington, P., *Economics and Religion*, Vol. I, Chelkham, Northampton, 2003., str. 36.

Preuzetno je ipak spominjati pojmove kao što je “urbana elita” u kontekstu starog vijeka, a čini se i da danas tržišta baš nisu jedinstvena. Pa ako se tržište i nije odnosilo na seosko stanovništvo, ono je bilo starovjekovno tržište na određenom prostoru i nema potrebe promatrati ga kao tržišnu ekonomiju u kapitalističkom društvu. Na taj mu način, u krajnjem slučaju, odričemo sadržaj negirajući vrijeme, pa i prostor u kojem ga promatramo kao realne kategorije. Drugačije tržište vide Hornblower, S., Spawforth, A., op. cit. u bilj. 27, str. 445.

⁵¹ Nejasno je da li je Solon poništio sve dugove ili samo one za koje se jamčilo vlastitom slobodom. Vjerojatnije je da je riječ samo o potonjem. Ovdje dolazi u pitanje i vlasništvo siromašnog, posljednjeg razreda u atenskom društvu. Vidi više Càssola, F., *Solone, La terra e gli ectemori*, u: *Scritti di storia antica, Istruzione e politica*, Napoli, Paris, 1993., str. 159-181. Međutim postoje tvrdnje, koje je Aristotel smatrao neistinitima, da je Solon iznio svoju namjeru stresanja tereta - sisahtiju svojim prijateljima koji su digli zajmove i pokupovali zemlju da bi se zatim zajmovi ukinuli. Vidi Aristotel, *Ustav atenski*, Zagreb, 1948., str. 15.

⁵² Cit. Musić, A., *Nactr grčkih i rimskih starina*, Zagreb, 1942., str. 10.

ovisnim o prirodu sa zemlje da bi potaknuo ulaganja trgovaca i novčara u poljoprivredu, tom mjerom uz pomaganje zaduženima ipak posredno pogodio i trgovini.⁵³ Izvjesno je da je Solon poticao izvoz maslinovog ulja pa je u tu svrhu donio i propise koji određuju sadnju maslina te kopanje i korištenje bunara.⁵⁴ Čini se vjerojatnim da je poticanje izvoza maslina prouzročio manjak žitarica odnosno da je izvoz maslina bio u zamjenu za uvoz žita. Na taj se način ideja samodostatnosti morala prevladati.⁵⁵ Ipak, čini se da uvoz hrane i sirovina u Grčku (a time i u Atenu) nije bio velik,⁵⁶ dok je izvoz žita Solon zabranio. Ta mjera zavrjeđuje pažnju jer je možemo smatrati jednom od preteča današnjih protekcionističkih mjera.⁵⁷ Takav protekcionizam u cilju razvoja poljoprivrede⁵⁸ zagovarali su i Platon i Aristotel, a s obzirom na to da se odnosi na poljoprivredne proizvode, danas bismo ga nazivali agrarnim.

Uz unapređenje poljoprivrede Solon je promicao i obrtništvo pa je u tu svrhu donio propise prema kojima se sin oslobađa obveze uzdržavanja oca (obrotnika) ako ga ovaj nije podučio nekom zanatu. Također je poticao useljenje obrtnika u Atenu nudeći im status atenskog građanina ako se zajedno sa svojom obitelji nasele za stalno.⁵⁹

---

⁵³ Zvonimir Baletić ističe da se Grci do Solona nisu sramili nikakva posla te da je Solon posebno isticao važnost trgovine. Vidi op. cit. u bilj. 18, str. 1312.

⁵⁴ Tako Struve, V. V., Kalistov, op. cit. u bilj. 31, str. 148. Prema istom izvoru čini se da je sadnju maslina poticao i kontrolirao i Pizistrat.

⁵⁵ Usp. Backhouse, R. E., *The Penguin History of Economics*, London, New York, 2002., str. 14.

⁵⁶ Dapače, dolazilo je povremeno i do manjka proizvoda koji su se inače trebali uvoziti. Vidi Rostovtzeff, M., *The Social & Economic History of Hellenistic World*, Vol. I., Oxford, 1952., str. 92. Autor razmatra uvjete i razloge ekonomskog razvoja Grčke. Drugačije Struve, V. V., Kalistov, D. P., op. cit. u bilj. 31, str. 244. Autori navode da nema podataka o uvozu žita u 5. st. pr. n. e. te da je u 4. st. pr. n. e. u luku Pirej stizalo godišnje oko 800 tisuća medimni žita, dok se u cijeloj Atici proizvodilo tek oko 427 tisuća medimni.

⁵⁷ Protekcionizam je ekonomska politika kojoj je svrha zaštita domaće industrije ili poljoprivredne proizvodnje od strane konkurencije. Vidi Dragičević, A., Dragičević, D., *Leksikon ekonomije i informatike*, Zagreb, 1999., str. 548.

⁵⁸ Ibid. Autori navode da protekcionistička ograničenja donose već robovlasničke države da spriječe propadanje domaće proizvodnje. Neki raniji izvori, iako spominju razvoj protekcionizma, ne vide njegove začetak u tako ranom razdoblju. Tako npr. W. M. Corden, u: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, ed. Sills, D. L., Vol. 7, New York, London, 1972.

⁵⁹ Tako vidi Pomeroy, S. B., Burstein, S. M., Donlan, W., Roberts, J. T., *A Brief History of Ancient Greece*, New York, Oxford, 2004., str. 114-115.

Tvrđnja da se svako ljudsko društvo od plemena do napredne industrijske nacije suočava s tri temeljna ekonomska problema u vidu pitanja ekonomske organizacije o tome što će se, kako i za koga proizvoditi kao da je našla svoju potvrdu u Solonovu načinu odlučivanja.⁶⁰

Iako smo Solonovu politiku već nazvali i socijalnom, začuđuje sveobuhvatnost i raznolikost mjera koje je donio i koje se odnose na sve slojeve u društvu. Stoga je posve jasno da je bio motiviran i očitim političkim razlozima o kojima je u izgradnji atenske demokracije bilo i nužno voditi računa.

E. ATENSKA MOĆ I KRIZA GOSPODARSTVA PRED KRAJ 4. st. pr.n.e.

Pizistratovo vrijeme (od 560.-527. g. pr. n. e., sinovi do 510. g. pr. n. e.) karakterizira gospodarski i kulturni procvat, a atenski položaj među "saveznicama" osigurat će Ateni moć koja je dosegla vrhunac za Perikla.⁶¹ To je vrijeme kada se Atena spominje kao "komercijalni centar složenih ekonomskih aktivnosti".⁶² Mnogi ne propuštaju naglasiti da su prihodi od imperije za Efijalta, tj. Kimonove operacije početkom šezdesetih godina 5. st. pr. n. e. omogućili da se 462. g. pr. n. e. izvrše demokratske promjene.⁶³ Gospodarstvo je, uz savezničku blagajnu dakako, neposredno ili posredno (u obliku liturgija koje su plaćali bogati građani) podnosilo velik teret izgradnje i sjaja Atene. Polis je kontrolirao tržište preko državnih službenika, ali osim zahtjeva za osiguranjem prehrambenih proizvoda, izgleda da nije imao previše razloga za intervenciju.⁶⁴ Pobjeda nad Perzijancima

⁶⁰ Vidi Samuelson, P. A., Nordhaus, W. D., *Ekonomija*, 2005., str. 7. Autori navode da su to ključna pitanja danas kao što su to bila i u osvit civilizacije.

⁶¹ U vrijeme Peloponeškog rata *phoros* se trošio kako na vojnu tako i na uređenje Atene, ali Atena je imala i rezerve koje je Periklo čuvao u riznici Ateninog hrama. Kad više nije bilo dovoljno sredstava, Atena je povećala iznose koji su saveznice trebale davati u zajedničku blagajnu. Nakon poraza na Siciliji Ateni je ipak uzmanjkalo sredstava, to više što je prestalo vađenje srebra iz laurijskih rudnika (nakon što je Peloponeški savez zadobio položaje na Atici).

⁶² Vidi Backhouse, R. E., *The Penguin History of Economics*, London, 2002., str. 14. Backhouse navodi kao izvor: Gordon, B. F., *Economic Analysis before Adam Smith: Hesion to Lessius*, London, 1975., str. 11.

⁶³ Tako *The Oxford history of Greece and the Hellenistic World*, Oxford, 1988.

⁶⁴ Tako Hornblower, S., Spawforth, A., *op. cit.* u bilj. 27, str. 445. Interesantan je podatak koji navode ti autori o postojanju mjesta na kojima se odvijala trgovina u gradu. Naime, trgovina se odvijala na trgu, dok su svjedočenja o prvim građenim trgovinama, prema

kod Salamine 480. g. pr. n. e. omogućila je razvoj Pireja kao vojne i trgovačke luke. Ali s ekonomskog stajališta značajnija je činjenica da je Atena zahvaljujući trijerama mogla ozbiljno suzbiti piratstvo koje je bilo velika prijetnja i smetnja trgovini te usmjeriti trgovinu prema toj luci. Golema snaga ljudstva organizirana u prvom redu u vojnoj organizaciji, a možemo reći i u gospodarstvu⁶⁵ (politička moć prema prirodu sa zemljišta, ali i drugoj materijalnoj osnovi), nadahnuta demokratskom atmosferom u atenskom je usponu i pobjedama našla svoje (i materijalno) zadovoljstvo. Tijekom Peloponeskog rata Atena je državama članicama nametnula ne samo svoje mjere već i svoj monetarni sustav, no to vrijeme ne poznaje zajedničku novčanu jedinicu koju bi izdavalo neko međunarodno tijelo (zajedničko tijelo, zajednički organ vlasti), a ne država.⁶⁶ Kakva je pak, i kolika bila brodogradnja u Ateni, otkriva nam podatak (čak i ako ga uzmemo s rezervom zbog mogućeg pretjerivanja) da su Atenjani u pohodu na Siciliju 413. g. pr. n. e. izgubili preko 200 brodova.⁶⁷

Iako je teško točno reći koliko i koje je sve ekonomske koristi imala Atena od svog hegemonističkog položaja (za ozbiljniju analizu treba više od podataka koliko su phorosa plaćali saveznici - tj. 600 talanata), sasvim je sigurno da su bile više no znatne. Stoga je teško i reći kakvo bi bilo stanje atenskog gospodarstva da Atena nije imala položaj koji joj je omogućio prisvajanje tih koristi. Treba napomenuti da je uz koristi koje joj je omogućio njezin položaj, tj. rat, imala i znatne izdatke za vojne pohode. Navodno je opsada Samosa koštala Atenu preko 1 200 talanata, a neslavni pohod na Siciliju najmanje 5 000 talanata.⁶⁸

---

tom djelu, iz 500. g. pr. n. e., da bi Aristofan u *Ženama u skupštini* spomenuo prvu javnu građevinu za potrebe trgovine. Povremeni sajmovi događali su se ne samo kao dio vjerskih svetkovina i festivala već i u slučajevima povećanja uvoznih ili izvoznih proizvoda, za što autori navode primjer Delosa.

⁶⁵ Danas govorimo o menadžmentu ljudskih potencijala. Vidi o tome više u: Bahtijarević-Šiber, E., *Management ljudskih potencijala*, Zagreb, 1999. Menadžment ljudskih potencijala danas je, kako autorica kaže, jedna od najvažnijih menadžerskih i poslovnih funkcija. Za snagu Atene, prije svega njezin međunarodni položaj, ljudski je potencijal bio od presudne važnosti. Također vidi Weihrich, H., Koontz, H., *Menedžment*, Zagreb, 1998.

⁶⁶ Tek oko 338. g. pr. n. e. pojavljuje se amfiktonska moneta kao pokušaj monetarnog zajedništva, no bez većeg uspjeha.

⁶⁷ Tako Struve, V. V., Kalistov, D. P., op. cit. u bilj. 31, str. 322.

⁶⁸ Ibid., str. 274. Izvor tih podataka je Tukidid.

Unatoč gospodarskom razvoju, sjaju i bogatstvu Atene, velik broj građana Atene bio je siromašan. Prema nekim izvorima,⁶⁹ 480. g. pr. n. e. od 30 000 građana najsiromašnijem četvrtom razredu građana pripadalo je 20 000 Atenjana, da bi se tek 430. g. pr. n. e. taj omjer promijenio u korist teta (od 42 000 građana 20 000 teta), tj. onih koji nemaju sredstava za život.

Prema izvorima i saznanjima o Ateni, proizlazi da ju je gospodarska kriza zahvatila pred kraj 4. st., dok je u 5. st. pr. n. e. nije bilo. Možemo li stoga povezati gospodarsku krizu sa slabljenjem demokracije? Ratni gubitci uzrokovali su i materijalne gubitke te omogućili preostalim "saveznicima" (koji su i do tada teško plaćali namete) da Ateni okrenu leđa. Novcima iz Helenske blagajne plaćao se demos koji je sudjelovao u radu demokratskih organa. Državni je aparat trošio, a cijelo društvo postalo pogon koji nisu mogli izdržavati dotadašnji porezi. S druge strane, povećanje poreza nosilo je sa sobom, kao i poslije, rizik nezadovoljstva i pobune demosa. Dugotrajni ratovi te atensko nametanje (a to je i nadmetanje u snazi, tj. ratovi) na helenskom području nisu ostavljali dovoljno prostora proizvodnji, trgovini i zanatstvu. Kako i bi kad je glavina stanovništva neprestano u pripravnosti na odmazdu neprijatelju ili "savezniku"? Čini se primjerenim razloge krize ne tražiti samo u umornoj demokraciji. Oni koji atenskoj povijesti pristupaju s pozicija ekonomskih stručnjaka krizu gospodarstva u kasnom periodu 4. st. vide u "trendu ekonomske evolucije u antičkom svijetu", dok se povoljni gospodarski uvjeti mogu objasniti "ravnotežom između proizvodnje i ponude te čvrstim tržištem".⁷⁰ To stajalište možda previše gubi iz vida niz društvenih činilaca i uzroka koji su ugrađeni kako u razvoj atenskog gospodarstva tako i u njegovo slabljenje. Imajući baš njih na umu, Ksenofont je društvu predlagao gospodarske mjere za ponovno uzdizanje Atene unutar granica i na međunarodnom planu. Pri tome je smatrao da je bitna uspostava mira u državi za kojom će tada svi imati potrebu. Na vrhu liste, iz čega se vidi njihova važnost, bit će tada brodovlasnici i trgovci.⁷¹

⁶⁹ Npr. Ellul, J., *Histoire des institutions de l'antiquité*, Paris, 1961., str. 84. Nakon ratova pao je broj teta (dakako i ukupan broj stanovnika) pa ih je prema istom izvoru bilo oko 12 000.

⁷⁰ Tako Rostovtzeff, M., op. cit. u bilj. 56, str. 99.

⁷¹ Vidi Ksenofont, *Načini i sredstva*, u prijevodu i s bilješkama Z. Baletića, op. cit. u bilj. 18, str. 1318.

F. KSENOFONTOV PLAN PREVLADAVANJA DRUŠTVENE KRIZE, OSNIVANJE KAPITALNOG FONDA TE JAVNO-PRIVATNO PARTNERSTVO⁷²

Ksenofontova strategija gospodarskog razvoja i više je od plana gospodarskog osnaženja ne samo u političkom smislu. Ona je pokazatelj preostalog društvenog optimizma i vjere u vlastite sposobnosti u trenucima kada se Atena već prilično flegmatično prepušta depresiji. U njoj je Ksenofont trezveno prebirući po mogućim čimbenicima gospodarskog razvoja predložio načine povećanja gospodarske moći i izlaz iz krize. Svjestan stanja u Ateni, ali i odnosa s polisima oko nje, Ksenofont polazi od onog što je moguće uvažavajući dotadašnju društvenu strukturu i podjelu na građane, robove i strance. *Prihodi ili o sredstvima (Načini i sredstva)* ekonomski je esej zadivljujućih rješenja, ali i zaprepasavajuće sličnosti s problematikom koja se i danas javlja u gospodarskim krizama nekih zemalja.⁷³

Ksenofont polazi od pitanja o dobivanju hrane s vlastitog zemljišta⁷⁴ te mogućnost proizvodnje vidi u prirodnim bogatstvima Atene ("ne manje plodno tlo od zemljišta je more oko njezinih obala"⁷⁵), klimatskom blagostanju ("iako nema previše plodna tla, tu rastu neke biljke koje u mnogim zemljama ne bi rasle"⁷⁶) te geografskom položaju. Svjestan bogatstava u rukama stranaca kao i snage njihova poduzetničkog doprinosa atenskom gospodarstvu, on predlaže bolju integraciju stranaca u društvo (služenje vojske i u konjaništvu, ukidanje dotadašnjih ograničenja u stjecanju vlasništva) i promicanje njihova useljenja (putem povlastica koje bi imali zaštitnici s najvećim brojem useljenika). Ksenofont je izričit u podupiranju useljenja te pravima stranaca. To je povećanje atenskih prihoda. Sljedeća mjera je podupiranje trgovine pa u tu svrhu i davanje povlaštenog položaja trgovcima i brodovlasnicima uz povremena gostoprimstva

---

⁷² Za analizu Ksenofontova ekonomskog eseja o izlasku Atene iz krize koristimo se navedenim prijevodom i tekstom Z. Baletića, op. cit. u bilj. 18, str. 1314-1319.

⁷³ Komentirajući Ksenofontov spis, Z. Baletić naglašava njegovu aktualnost. Op. cit. u bilj. 18, str. 1314.

⁷⁴ Davanje primarnog mjesta poljoprivredi u promišljanju razvoja gospodarstva nije slučajnost. U jednom izlaganju pod naslovom Urgentni zadaci pred hrvatskom agrarnom politikom prije pristupa u Europsku uniju V. Stipetić (Zagreb, 2005.) naveo je da nam "povijesno iskustvo govori kako je dinamički razvoj bilo koje ekonomije bio popraćen i podstican brzim razvojem poljoprivrede" (cit.).

⁷⁵ Cit., op. cit. u bilj. 18, I., str. 1314.

⁷⁶ Cit., ibid.

s počastima za najbolje od njih. Već tada je Ksenofont uočio važnost dobrog funkcioniranja pravosuđa u rješavanju trgovinskih sporova odnosno razvoju gospodarstva i podupiranju poduzetništva pa kaže da bi kod pravednog i brzog rješavanja sporova koji ne bi odgađao odlazak brodova veći broj trgovaca trgovao s Atenom i s većim zadovoljstvom.⁷⁷ Iako za pojedine mjere nisu potrebni izdatci, već samo dobro zakonodavstvo i kontrola, za većinu se zahtijevao kapital, čega je Ksenofont bio svjestan te je kao najveće iznenađenje tog plana predložio osnivanje posebnog kapitalnog fonda. Krenuvši od fonda u koji bi građani dobrovoljno davali priloge i plaćali namete (također i povećane tržišne i lučke pristojbe), a iz kojih bi se isplaćivale pomoći siromašnima,⁷⁸ Ksenofontova je ideja prerasla u fond u koji bi investirali i stranci, druge države pa čak i kraljevi, despoti i istočnjački guverneri (!).

Fondom bi upravljala država te prikupljena sredstva investirala u razne objekte, od stambenih za brodovlasnike i trgovce (blizu luke i mjesta za trgovanje), do hotela i izgradnje jake flote trgovačkih brodova. Te bi objekte Fond uz osiguranje iznajmljivao pojedincima. Dakako da je i do tada atensko ratno brodogradnja, u kojem autor vidi uzor, imalo značajnu ulogu u atenskoj ekonomiji. Prije svega osiguravalo je put za uvoz žita. No, ovaj put Ksenofont nije računao samo na doprinose razvijene trgovine, već i na sredstva koja bi država dobivala od iznajmljivanja brodova u svom vlasništvu privatnim brodarima.⁷⁹ Tako je Ksenofont razmišljajući o načinima namicanja sredstava, tj. kapitala kojim bi država opet dalje financirala neke akcije i pomoć siromašnim građanima, već tada osmislio model javno-privatnog partnerstva. Takvo njegovo promišljanje, kad se zna da je model financiranja i ugovaranja javne infrastrukture, tzv. javno-privatno partnerstvo vrlo aktualan (tek) danas, ne samo zadivljuje već i potvrđuje tezu ovog rada. Dok Velika Britanija ima najduže i najveće iskustvo u primjeni javno-privatnog partnerstva,⁸⁰ u državama Europske unije model

⁷⁷ Ibid., str. 1315.

⁷⁸ Navodno je Eubul 354. g. pr. n. e. bio glavni povjerenik fonda za pomoć siromašnima u koji se prema zakonu koji je donesen za njegova mandata automatski slijevao višak prihoda. Baletić ističe da se ne radi slučajno o sličnosti s Ksenofontovim prijedlogom o zamrzavanju izdataka Atene na predratnoj razini i upućivanju viška u kapitalni fond koji se ipak ograničio samo na pomoć siromašnima. Vidi op. cit. u bilj. 18, str. 1314.

⁷⁹ Ibid., III., str. 1316.

⁸⁰ Tako Marenjak, S., Javno-privatno partnerstvo u RH - zaduženje ili obveze javnog sektora, XLI. simpozij: Financijsko restrukturiranje profitnog i neprofitnog sektora u Hrvatskoj, Pula, lipanj 2006. Autor je kao izvore naveo: Davies, P., Eustice, K., Delivering the

financiranja i ugovaranja javne infrastrukture pod nazivom javno-privatno partnerstvo sve se češće primjenjuje, a potreba za tim modelom radi povećanja učinkovitosti i usluga javnog sektora sve je veća i u Republici Hrvatskoj.⁸¹ Iako se smatra da javno-privatno partnerstvo datira iz 18. st.,⁸² ne možemo ne naglasiti Ksenofontovu ulogu davno prije tog vremena. Uvažavajući mišljenje stručnjaka za to područje da “JPP u svojoj temeljnoj ideji nosi i bržu integraciju novih tehnologija, što proizlazi iz činjenice da je privatni sektor skloniji upotrebi noviteta nego što je to slučaj u javnom sektoru”,⁸³ možemo lako doći do zaključka o Ksenofontovoj ideji poticanja duha poduzetništva i kreativnosti kako to navodi Z. Baletić u svom komentaru tog zanemarenog Ksenofontova djela.⁸⁴

Posebnu je pažnju Ksenofont posvetio iskorištavanju rudnika srebra u Lauriumu u kojima bi država sama ili uz davanje neke vrste koncesije⁸⁵ na njih osigurala znatna sredstva jer, kako kaže (a ne možemo ne zamijetiti da bi i na našim prostorima takvo razmišljanje bilo pozdravljeno):

“Ono što doista može izazvati čuđenje je to da država, svjesna da mnogi privatni pojedinci zarađuju na njoj novac, sama ih ne slijedi.”⁸⁶

Iako Ksenofont nije siguran bi li se njegovim prijedlozima osiguralo dovoljno sredstava da bi svaki Atenjanin mogao dobiti uzdržavanje na javni trošak, on je spreman prihvatiti rizik djelomičnog neuspjeha jer plan bi trebao dovesti do pozitivnih rezultata i ako se ne provede u potpunosti. Valja uzeti u obzir da provedba plana daje bolje rezultate ako je postupna, prije svega i stoga što će

---

PPP promise - A review of PPP issues and activities, Price Waterhouse Coopers, November 2005.

⁸¹ Tako Marenjak, S., Skendrović, V., Vukmir, B., Čengija, J., Javno-privatno partnerstvo i njegova primjena u Hrvatskoj, *Građevinar*, 59 (2007), 7, str. 598.

⁸² Ibid.

⁸³ Cit. *ibid.*, str. 604.

⁸⁴ Vidi *op. cit.* u bilj. 18, str. 1313.

⁸⁵ Danas tzv. “koncesijski model” uz Private Finance Initiative spada u isključivo ugovorni oblik javno-privatnog partnerstva (JPP). Zelena knjiga o javno-privatnom partnerstvu Europske unije o javnim ugovorima i koncesijama analizira pojavu JPP-a te klasificira ugovore o JPP-u. Prema njoj, “cilj svih oblika ugovora o JPP-u je suradnja između državnih tijela i privatnih poduzetnika radi osiguranja financiranja, izgradnje, obnove, upravljanja ili održavanja infrastrukture ili pružanja usluga”. Cit. Vidi *op. cit.* u bilj. 80, str. 598.

⁸⁶ Cit., *op. cit.* u bilj. 18, IV., str. 1316.

sredstva koja trebaju biti prikupljena u fondu pritjecati postupno. Ulaganje u jedno (kuće, brodove ili robove) omogućit će dohodak koji se može upotrijebiti za drugo. Za provedbu plana i razvoj zagovara održanje mira, a cilj mu je ponovo uspostaviti blagostanje i bogatstvo atenskog društva.

ZAKLJUČAK

Gospodarsku sliku Atene odredio je niz faktora (kolonizacija, osvajanje, prenošenje blagajne Atičko-delskog saveza...), od kojih se čine najvažnijima promišljene, realne te vremenu i društvu u tom trenu primjerene gospodarske i političke mjere njezinih vođa. Dakako, prirodno bogatstvo Atene (laurijsko srebro, more)⁸⁷ i sredstva njezinih saveznica (u novcu ili brodovlju) uz rat i pljačku bili su solidna baza za ostvarivanje tih mjera.

Iako je atenska demokracija ostala iskustveni uzor kojem će se Europa u 18. st. vratiti, a utjecaj određenih gospodarskih grana i subjekata na nastanak i razvoj demokratskih institucija i promjenu državnog uređenja bio od goleme važnosti, protek vremena od 2 500 godina može se na prvi pogled činiti nepremostivim. Pri tome valja uzeti u obzir i mišljenja prema kojima se zakonitosti gospodarskog razvitka i faktora koji su na njih utjecali u starom vijeku ne mogu ili mogu tek uvjetno spoznati korištenjem suvremenih ekonomskih pojmova i primjenom istih analiza.⁸⁸ Unatoč tome, ovim smo radom zauzeli drugačije stajalište i pozitivno odgovorili na uvodno pitanje.

Naime, iz saznanja o događajima koji su neposredno utjecali na razvoj demokracije u Ateni, kao i svih onih koji su dijelom atenske povijesti u razdoblju od 6. do 4. st. pr. n. e., proizlazi da su se sudionici tadašnjeg društvenog i ekonomskog života ponašali prema osnovnoj ekonomskoj logici. U prilog takvom stajalištu govore zaključci do kojih smo došli:

1. Atena je imala dualnu ekonomiju sličnu onoj kakvu je opisao A. Lewis za današnje nerazvijene zemlje, pri čemu ovdje nerazvijenost potječe prvenstveno iz tehnološke zaostalosti.

---

⁸⁷ Ksenofont će kasnije naglašavati prirodne osobine Atike kao prednosti i rješenje krize. Vidi Baletić, Z., op. cit. u bilj. 18, str. 1314-1315.

⁸⁸ Vidi Heršak, E., op. cit. u bilj. 3, str. 286. Autor smatra da se zakonitosti gospodarskog razvitka i faktori koji su na njih utjecali uopće ne mogu spoznati kroz suvremene pojmove i analize.

2. Koliko god je opasna primjena suvremenih shvaćanja o ekonomiji na atenski “protokapitalizam”, vidi se da je temeljna logika poduzetničkog ponašanja u tom vremenu i prostoru zapanjujuće slična današnjoj.
3. Logika političkog ponašanja pod utjecajem je odnosa politike i ekonomije. Demokracija u kojoj toliki broj gradske sirotinje ima politička prava nužno vodi do potrebe vođenja socijalne politike. Otuda i neke mjere Solona, Klistena ili Perikla, pa i Ksenofontov prijedlog za poseban fond iz kojeg bi se financirali siromašni građani. Veliki državni izdatci navodili su na agresiju i pljačku. Vojna moć Ateni je i više od demokratskog uređenja garantirala privredni razvoj. Pojedine društvene grupe ponašale su se pak, u skladu sa svojim ekonomskim interesima, a prostor njihova djelovanja osiguravala je politička moć.

A ako i uz navedeno postoji dvojba o tome jesu li se već u antičko doba ispoljavale ekonomske zakonitosti i na koji način, treba se samo prisjetiti “iznenađujuće modernih” Ksenofontovih prijedloga u pogledu sprege države i poduzetnika odnosno osnivanja kapitalnih fondova za zadovoljavanje javnih potreba. Njima se može uspješno premostiti vrijeme od 2 500 godina.

Summary

Zrinka Erent-Sunko *

ECONOMY AND ENTREPRENEURSHIP IN THE CLASSICAL PERIOD ATHENS IN THE PERIOD OF DEMOCRACY

The article explores the economic behavior and operation of economic logic in Classical Athens which can easily be compared to modern states mostly because of the operation of its representative bodies and its democratic organization of government. Economy and entrepreneurship are often discussed today, but solutions to related problems are seldom found in history. With their surprising modernity, economic measures undertaken by state institutions (e.g. Solon's reforms) and Xenophon's plan of economic reform entail-

---

* Zrinka Erent-Sunko, Ph. D., Higher Assistant, Faculty of Law, University of Zagreb, Trg maršala Tita 14, Zagreb

ing alliance between the state and entrepreneurs in Athens, not only provide a historical bridge, but can also confirm the author's hypothesis that economic laws were followed at the time, and that economic logic was operative in the actions of people, state and economy as a whole.

Key words: economy, agriculture, crafts, trade, dual economy, protectionism, entrepreneurship, public-private partnership

Zusammenfassung

Zrinka Erent-Sunko **

WIRTSCHAFT UND UNTERNEHMERTUM IN DER ANTIKE - ATHEN IM ZEITRAUM DER DEMOKRATIE

Diese Arbeit untersucht wirtschaftliches Handeln und ökonomische Logik im antiken Athen, das vor allem aufgrund des Wirkens der repräsentativen Organe, d.h. der demokratischen Ordnung am leichtesten mit den modernen Staaten zu vergleichen ist. Wirtschaft und Unternehmertum sind heutzutage ein prominentes Thema, doch für die damit verbundenen Probleme hat die Geschichte selten Lösungen anzubieten. Die von staatlichen Behörden in der Wirtschaft durchgeführten Maßnahmen (etwa die Reformen Solons) und der Plan der wirtschaftlichen Erneuerung (Xenophon), der in Athen auch die Verkoppelung von Staat und Unternehmer vorsah, bilden mit ihrer erstaunlichen Modernität nicht nur eine historische Brücke, sondern können wohl auch die These dieser Arbeit stützen, dass nämlich die Denkweise der Menschen schon damals im Einklang mit ökonomischen Gesetzmäßigkeiten stand und dass in der Tätigkeit von Mensch, Staat und Wirtschaft die ökonomische Logik ihre Wirkung entfaltete.

Schlüsselwörter: Wirtschaft, Landwirtschaft, Handwerk, Handel, duale Ökonomie, Protektionismus, Unternehmertum, öffentlich-private Partnerschaft

---

** Dr. Zrinka Erent-Sunko, Ober-Assistentin an der Juristischen Fakultät in Zagreb, Trg maršala Tita 14, Zagreb

